

BENE SÁNDOR

Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius

Habilitációs értekezés tézisei

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Budapest, 2022

I. A kutatás célja és előzményei

Andreas Pannoniusról (1420. k– 1472 k.), az élete nagy részét Itáliában töltött magyar karthauzi szerzetes, a korszak jelentős, mennyiségében és minőségében egyaránt jelentős életművet hátrahagyó szerzője volt. Politikai munkái (egy Hunyadi Mátyásnak ajánlott királytükör, majd ennek átdolgozott, Ercole d' Estének dedikált változata) a korabeli humanista kultúra egyik központjában, Ferrarában születtek, az 1460–70-es évek fordulóján. Felfedezői és kiadói (Fraknói Vilmos és Ábel Jenő) reneszánsz művekként kanonizálták őket. Ez a meggyőződés csak erősödött, amikor Andreas sokáig elveszítettnek hitt Énekek éneke-kommentárja is előkerült (majd Huszti József erőfeszítéseinek hála haza is került) egy dél-olaszországi magángyűjteményből. A Mátyásnak ajánlott *Libellus de regiis virtutibus* (Könyvecske az uralkodói erényekről) a Corvina-gyűjtemény legkorábbiként azonosítható darabja, az *Intelmek* után az első önálló invenciójú, nagyszabású magyar politikai filozófiai mű; az *Expositio ad Cantica canticorum* európai viszonylatban is eredeti teológiai munka, amely a nászdal misztikus magyarázatában Mária szeplőtelen fogantatásának tételét bizonyítja, egy olyan bibliai könyv kapcsán, amely a korabeli humanista kommentátorok figyelmének is középpontjában állott. Huszti József a „keresztény humanizmus” kontextusában értelmezte az életművet, s még Horváth János is a kolostori világnak a humanizmusra már reagáló kisebb csoportjában látta a szerző helyét. A hatvanas években keletkezett akadémiai irodalomtörténet azonban karthauzi íróként visszatolta a középkorba. Az Énekek éneke-kommentárról a következőket olvassuk benne: „Andreas Pannoniusszal jutott el a magyarországi egyházi tudományosság arra a szintre, hogy a nemzetközi teológiai irodalom számára is figyelemre méltót alkothasson – ekkor azonban már késő volt, a középkori teológia ideje lejárt, nem annak fejlesztése, hanem kritikája, rombolása volt már napirenden.” Ebből a nézőpontból persze Andreas politikai munkái is középkoriasnak minősültek: mindkettőből „skolasztikus szellemű királytükör, a királyok erényeiről szóló teológiai traktátus” lett. A kézikönyv korszakbeosztásában Andreas még a középkoron belül is logikátlan helyen szerepel, az évszámokkal hozzávetőleg „virágkorként” jelzett 1200–1450 közötti korban, és nem az 1450–1530 közé tett lecsengető fejezetben („A középkori irodalom alkonya”).

A sommás értékelés ellenére a szerző szellemi horizontja és műveltségének háttere lényegében felderítetlenül maradt, műveinek forrásaival alig foglalkozott a kutatás, kivéve ifjabb Horváth Jánost, aki még a háború éveit alatt, az akkor kiadásra előkészített *Énekek éneke-kommentár* középkori forrásairól írt fontos tanulmányt (a későbbi ideologikus értékelés lényegében az ő – teljesen más szándékkal formált – véleményét használta fel saját céljaira). Boronkai Iván nagy jelentőségű fordítása a Mátyás-királytükörből mindennek következtében már *A magyar középkor irodalmának* antológiájában jelent meg. Így Andreas Pannonius életműve évtizedekre kiesett a dinamikus fejlődő magyar reneszánszkutatás áramából – a középkorászok pedig nem foglalkoztak vele, hiszen az ő számukra mégiscsak reneszánsz jelenségnek tűntek ezek a szövegek. Jól látható, hogy a szerző ide vagy oda sorolása a terminológiai következtetlenségből adódik: a reneszánsz és a humanizmus kategóriák rokonértelmű fogalomként (olykor szinonimaként vagy metonímiaként) való használata éppúgy hozzájárult, mint a háború utáni időszakot, s lényegében a 20. század második felét meghatározó „reneszánsz humanizmus” értelmezésekben jelentkező ütközés, a tartalmi-ideológiai (Hans Baron) vagy a formális-professzionális (Paul Oskar Kristeller) definíció elsőbbségének hirdetői közötti vetélkedés. Az előbbi szerint, Andreas munkái ideológiájukat tekintve nem lehetnének reneszánsz művek, az utóbbi értelmében a szerző ugyan hivatásszerűen nem humanista, ám politikai és teológiai munkái ettől még a reneszánsz kor termékei. Magam ez utóbbi szellemében járok el.

Kutatásom tehát két egymással összefüggő kérdést vet fel. Az egyik: amennyiben elfogadható, hogy a reneszánsz nagy szellemi megújulásának része volt a teológia modernizálódása is, akkor az uralkodói hatalom megalapozásának új morálteológiai modelljét kidolgozó Andreas Pannonius lehet-e reneszánsz gondolkodó? S lehet-e az anélkül, hogy maga hivatásszerűen humanista lett volna? A másik: mi a viszonya korának humanista irodalmi stílusához, értékeihez, s magukhoz a humanistákhoz?

Műveiben elismerően szól Vitéz Jánosról s főként Janus Pannoniusról – de vajon eszmetörténeti és irodalomtörténeti értelemben hol jelölhető ki a pozíciója a korai magyar humanizmus térképén?

Az ilyen és hasonló kérdések megválaszolásának helyes eljárása nem a találgató általánosítás, hanem az alapos filológiai vizsgálódás. Erre módomban is nyílt a politikai művek kritikai kiadásának előkészítése során. Értekezésemben főként ennek a forráskutató munkának az irodalomtörténeti tanulságait próbálom tovább gondolni és a megfelelő kontextusban értelmezni. Érdeklődésem középpontjában a királytűkrök álltak, azonban a párhuzamosan (Bíró Csilla gondozásában) készülő kritikai kiadás, az Énekek éneke-kommentár forrásvizsgálatainak eredményeire is építkeztem, szembesítve azokat saját következtetéseimmel. Külön kitérek a források egy eddig ismeretlen, de mind tömegében, mind gondolati súlyában meghatározó rétegének, a Petrarca-hatásnak az értelmezésére. Véleményem szerint ugyanis a Petrarca-hoz való viszonyulás kérdése lehet a legérzékenyebb mérőeszköze annak, hogy hol állnak egymáshoz képest a korai magyar reneszánsz nagyjai (Vitéz, Janus) és Andreas Pannonius. Mindeközben az életrajz homályos pontjainak feltárására, a magyar karthauzi kapcsolatrendszerének kutatására is igyekeztem figyelni, amennyire ezt a forrásadottságok lehetővé tették.

Összességében tehát célom egy kismonográfia elkészítése volt, amely a korábban feltárt ismereteket és saját kutatómunkám eredményeit egységes, narratív szerkezetben összegzi, a szerző életének és ismert műveinek történetét adja, és a korai magyar reneszánsz irodalom történetében is kijelöli a Andreas Pannonius helyét.

II. Módszer és források

Az életrajz és környezet, illetve a műveltség és a szellemi környezet feltárása különböző forrásbázison különböző módszertani megközelítéseket kívánt.

Andreas Pannonius karthauzi szerzetesként hivatásból is gyakorolta a rejtőzködést – ugyanakkor erőteljes egyénisége mégis átüt mind művein, mind a vele közvetlenül kapcsolatba hozható forrásanyagban. Jórészt saját utalásaiból, elejtett megjegyzéseiből következtették ki azt a keveset, amit tudni lehetett korábban róla. Hunyadi János mellett teljesített katonai szolgálatot, ilyen minőségében volt jelen Mátyás kolozsvári keresztelőjén 1444-ben. Nem sokkal ezután szentföldi zarándokútra indult, ahonnan már nem tért haza. Valószínűleg visszafele vezető útján Velencében csatlakozott a karthauzi rendhez, és hosszú ideig (1445–1459) ott is maradt, miközben teológiai tanulmányait a közeli Padova rendi főiskoláinak egyikén végezhetette. A velencei patrícius-arisztokrácia és a humanista értelmiség körében ekkoriban szinte divattá vált a művelt, tiszta életű és a misztikus szemlélődést gyakorló karthauziakkal kapcsolatot tartani, sokan lelki vezetést is kértek a szerzetesektől, akiket gyakorta látogattak a Sant Andrea szigeten levő rendházukban. Andreas Pannonius maga is – mint írja – ilyen lelki atyaként (*pater spiritualis*) irányított sokakat a megtérés útjára. Köztük volt a humanista műveltségű, retorikával, fizikával és asztrológiával is foglalkozó patrícius, Candiano Bollani (1413–1480), fontos állami tisztségek betöltője, Kréta majd Verona katonai parancsnoka, aki utóbb, szerzőnk Velencéből történt elköltözése után, a 60-as évek elején Andreasnak ajánlotta 18 könyvből álló nagyszabású (kéziratban maradt) Hexameron-kommentárját.

Andreas 1459-ben Bolognába irányította át rendje. Itteni kapcsolatai közül (Girolamo Ranuzzi orvos-író, Angelo Capranica a karthauziak bíboros-protectora, a város kormányzója) részleteiben csak a Bornio da Salához (1398–1468), az egyetem nagy hírű jogászprofesszorához fűződő ismert. A firenzei humanistákkal (Filelfo, Traversari) szoros kapcsolatot ápoló, II. Pius pápa által is nagyra tartott Bornio egy teológiai tárgyú munkáját, a zsidók tévelygését és megtérésének lehetőségét tárgyaló értekezést (*Contra impietatem Iudaeorum*) „mély tisztelettel a szent karthauzi rendből való istenfélő pannóniai Andrásnak” ajánlotta, akit arra kért, hogy legyen művének kritikus bírálója (*ensor et iudex*). Bornio

dedikációja az első forrás, amely humanista néven nevezi a magyar karthauzit, akit eladdig csak „Andreas Ungarus”-nak hívtak mindenütt. Ezt követően hosszabb-rövidebb ideig élt Bolognában és Firenzében, majd a hatvanas évek első felében átköltözött a frissen épült ferrarai karthauzi rendházba. Borso d’ Este nagyherceg, a Certosa építtetője, könyvgyűjteményének megalapozója és donátora, hamarosan bizalmába fogadta, és támogatta vikáriusi (1467), később perjeli (1469) kinevezését. Minden valószínűség szerint Andreas nem csupán személyes képességeinek, hanem főként magas magyarországi ismeretségeinek köszönhetően a fejedelmi pártfogást: személyes kapcsolatban volt a magyar felső klérus kiemelkedő alakjaival (Vitéz János, Várdai István, Janus Pannonius), bolognai éveiből pedig ugyancsak személyesen ismerhette Francesco della Roverét, a későbbi IV. Sixtus pápát, aki 1472-ben külön levélben próbált interveniálni a karthauzi generális káptalannál Andreas érdekében. A magyar szerzetes ugyanis időközben – pártfogója, Borso d’ Este halála (1471) előtt nem sokkal – súlyos viszályba keveredhetett rendházában, amely azután az ő vereségével és eltávolításával végződött. (Borso szintén fellépett az érdekében a nagykáptalannál.) A segítség félsikert hozott: Andreas személyesen is elutazott Grenoble-ba, ahol ugyan sikerült tisztázni magát a vádak alól, de a káptalan átirányította a pavai rendházba, ahonnan már sosem térhetett vissza Ferrarába. Ferrarai kapcsolatai között diplomatákat (Francesco Ariosti), teológusokat (Giovanni Battista Panetti) egyaránt találunk; bizonyíthatóan együttműködött az ismert miniátorral, Guiglielmo Giraldival. Utolsó fennmaradt művét, az Ercolénak ajánlott fejedelmi tükröt (*Ad Herculem*), Paviában írta, ezután nincs több hírünk róla. A bolognai rendház halotti évkönyvében feljegyzett művei között a Hunyadi Mátyásnak és Ercole d’ Estének dedikált munkák nem szerepelnek, említik viszont „a Szentenciák könyvéhez, a Zsoltárokhoz és az Énekek énekéhez készített kommentárjait, valamint a Szentlélekről szóló értekezését és különböző beszédeit” – ezek ma is lappanganak, a dél-itáliai Serra S. Bruno kolostor 18. században széthordott könyvtárából előkerült *Expositio* kivételével.

Nagy vonalakban ennyi az, amit a régebbi (Fraknoi, Dám, Dellamartina, Huszti, Révész) és az újabb (Bíró, Pócs, Sammaritani) szakirodalom alapján tudni lehetett a magyar karthauziról. A direkt (tőle származó vagy közvetlenül őt érintő, említő) további források híján módszertanilag az tűnt ígéretes megoldásnak, hogy a kontextus segítségével rajzoljam körül a teret, az időt, a környezetet, amiben élt. Ha portré nem festhető meg, az árnyékkép, a sziluett körvonalainak pontosítása a megfelelő eljárás. Ezért kismonográfiámban egyenként vizsgáltam meg mindazokat a kulturális közegeket, ahol Andreas megfordult, és mindazokat az ismert személyeket, akikkel szellemi kapcsolatba, vagy éppen konkrétan közös élethelyzetbe került. Kutatásokat folytattam a velencei, a bolognai, ferrarai levéltárakban, a grenoble-i városi könyvtárban (ahova a karthauzi rend központi levéltárának nagy része került), valamint azokban a közgyűjteményekben, ahol a magyar karthauzi környezetében felbukkanó humanistáknak és teológusoknak a sokszor ma is kiadatlan munkái találhatóak (Milano: Biblioteca Trivulziana, Biblioteca Ambrosiana; Modena: Biblioteca Estense; Ferrara: Biblioteca Ariosteana; Velence: Biblioteca Marciana, Museo Correr; Firenze: Biblioteca Nazionale Centrale; Bologna: Archiginnasio, Biblioteca Universitaria stb.). Candiano Bollani munkáiban már jóval az Andreas Pannoniusszal kötött ismeretség előtt feltűnik a szeplőtelen fogantatás (*conceptio immaculata*) iránti elkötelezettség, saját Énekek éneke-kommentárját és Teremtés könyve-kommentárját is ennek szenteli. Itt tehát legalábbis kölcsönös érdeklődésről és hatásról beszélhetünk. Bornio da Sala szintén nem retorikai fordulatként kéri fel Andreas művei bírálójául: a Mátyás-királytükör morálteológiai koncepciója, az igazságosság (*Iustitia*) középpontba állításával, a bolognai humanista (ugyancsak kéziratban maradt) *De principe* című fejedelmi tükrének tomista-platonizáló témafelvetését gondolja tovább, új teológiai megközelítésben, scotista ferences forrásanyag bevonásával. A ferrarai szellemi környezetből nem csupán az ismert kapcsolatok érdemesek figyelemre. A Mátyásnak majd az Ercolénak ajánlott „libellusok” értéke és újdonsága abban a szellemi térben bontakozik ki, amelyet meghatározó darabjai a Borso érájában szerephez jutott orvos-humanista, Michele Savonarola (Giórolamo apja!) hatalmi szimbolikát vizsgáló munkái (*De felici progressu Borsii ad marchionatum Ferrariae; De vera re publica et digna saeculari militia*), valamint a város domonkos inkvizitorának szintén Borso számára dedikált értekezése (Tommaso Liuti: *Trattato del modo di ben governare*). Mindezeknek közös törekvése a modern politikai hatalomtechnika és hatalmi szimbolika teológiai alapjainak megszilárdítása, melynek

során központi kérdéssé válik az uralkodó nevelése, felkészítése, erényeinek formálása, valamint – reagálva az aktív vs szemlélődő életformák elsőbbségének humanista dilemmájára – a lélek sorsa a halál után (az „anima separata” kérdése), méghozzá politikai vetületben. Andreas szövegei ebben a közegben űrt töltenek be, a tomista-platonista vonulattal szemben egy platonizáló scotista irányt követnek, amely az intellektuális erényeknél nagyobb súllyal épít az akarat / szeretet (*voluntas, charitas*) politikai közösséget formáló erénytanára és lélekkilozófiai tanítására. A teológiai fókuszú közeg világít rá arra, hogy az, ami a mából visszatekintve archaizálásnak tűnik (a hagyományos teológiai erények, a hit, a remény és a szeretet visszaemlése az uralkodó kardinális erényei, a *virtutes politicae* mellé), az adott kontextusban éppenhogy innovációnak számított. Egyúttal az erős devóciós irányultság, az uralkodónak a „végső dolgokról” (*de quatuor novissimis*) való meditációra való felszólítása eredeti invenció volt a skolasztikus alapvetésű erénytani rész mellett. A ferrarai Certosa, a maga reprezentatív belső tereivel, fényűzően felszerelt könyvtárával feltehetőleg nemcsak virtuális szellemi középpontja volt e diskurzusoknak, hanem konkrétan is helyet adott a Borso részvételével folytatott teológia és politikai vitáknak. Az újabb művészettörténeti és építészettörténeti kutatások nemcsak a vikáriusi és perjeli lakóteret lokalizálták az azóta jórészt megsemmisült épületegyüttesen belül, hanem még az Andreas Pannonius celláját díszítő freskó témájáról is tudósítanak.

A tudós karthauzi szerzetes, noha távol került egykori hazájától, mindazonáltal már politikai munkája révén is bekapcsolódott egy virtuális hálózatba, a magyar főpapok (Vitéz János, Várdai István, Janus Pannonius) által szorgalmazott törökellenes politika körébe, hiszen a *De regis virtutibus* irodalmi profilja, műfaji felszíne (amely a politikai filozófiai-teológiai magot körülveszi) a harcra buzdító levél, az *epistola adhortatoria* sémáját követi, Mátyást jelölve ki a keresztény felszabadító háború vezetésére, őt szólítva fel a lelkét felemelő meditációra. Andreas „levelének” párhuzama ebből a szempontból Janus Pannonius ugyanazon évben (1467-ben) készített Plutarkhosz-fordítása, a Traianusnak ajánlott *Dicta regum et imperatorum*, melynek előszavában, szintén a „világuralomhoz” szükséges uralkodói erények katalógusát kapjuk, nyilvánvalóan Mátyásnak címezve, mint az üdvös katonai és politikai szereplés feltételrendszerét. Nem véletlen, hogy szerzőnk szellemi partnerei, Janus és Vitéz köréhez hasonlóan, jórészt Besszarión bíboros környezetéhez kötődnek, amint az sem, hogy nyomai éppen akkor enyésznek el, amikor nagy hatalmú pártfogói az elbukott szervezkedéssel letűnnek a politika színpadáról. A politikai környezet konszenzusa, a felszabadító háború elvárása érdekes módon Andreas közvetlen közelében, a karthauzi rendben is jelen van: a grenoble-i generális káptalan aktái, amelyekből egészen 1472-ig nyomon követhető a magyar szerzetes itineráriuma, visszatérő módon imádkoznak Hunyadi Mátyás lelki üdvéért, a szent háború sikeréért. Andreas maga is saját rendjében látja a garanciát a győzelemre: „... ama szerzetesrendek sorában, amelyeket [Jézus Krisztus] az ősi időktől a mai napig kiválasztott magasztos nevének dicsőségére, a legkiválóbbnak azok látszanak, akik a karthauzi regulát követik – a pannónok népe néma barát szerzeteként emlegeti őket az anyanyelvén [az eredetiben is magyarul! – B. S.] –, és akik már szinte a mennyben élnek az isteni méltóság magasztos szemlélése és a mennyei dolgokon való elmélkedés révén”. (Boronkai Iván fordítása.)

Mint látható, az életrajz és környezet feltárása több ponton elválaszthatatlan a politikai műveket formáló szellemi hatások, olvasmányélmények vizsgálatától. Az utóbbiakra irányuló kutatás pontos irányainak kijelöléséhez szükséges volt a művek tartalmi elemzéséből kiindulni, megtalálni azokat a pontokat, belső tematikus és motivikus szálakat, amelyek a két királytűkröt egymással és a teológiai értekezéssel összekapcsolják. A három fennmaradt művet az önreferenciákon túl (az *Expositio* egyes részleteit Andreas szó szerint beépítette a *De regis virtutibus*ba) összeköti a közös problematika is. Mindhárom a boldogság (*beatitudo*) kérdése körül forog. A politikai munkák középpontjában ennek egy speciális aspektusa, a politikusok boldogsága, tágabb értelemben az aktív politikai élethez szükséges erények révén elnyerhető „politikai boldogság” kérdése áll. Közismert, hogy a skolasztika hogyan kódolta át és hogyan tartotta mégis fent a már Arisztotelésznél is meglévő feszültséget a praktikus erények, illetőleg a bölcsesség gyakorlásából keletkező spekulatív erények boldogságfogalmai között (az *imperfecta* – politikai –, illetve a *perfecta* – Isten színelátásában adott *beatitudo* fogalmi dichotómiája révén) révén. Az egyiktől a másik szintre vezető lelki potenciák

tekintetében a skolasztika két fő tekintélye, Aquinói Tamás és a Duns Scotus eltérő véleményen voltak, az előbbi az intellektust, az utóbbi az akaratot tekintette a *visio beatifica* elérését biztosító komponensnek, s ez a distinkció a későbbi recepcióban csak még hangsúlyosabbá vált. A világi erények iránt eredetileg közömbös, misztikus irányultságú karthauzi lelkiség vizsgálata viszont éppen a politikai boldogság kérdésében igen tanulságos lehet, nemcsak az északi területeket illetően (mint erre már a Karthauzi Dénessel kapcsolatos kutatás felhívta a figyelmet), de az itáliai kontextusban is. Részint a karthauziak erős, Petrarca óta dokumentált humanista kapcsolatai miatt, részint mivel középen álltak a két skolasztikus *beatitudo*-álláspont között. A platonizáló erényhierarchia és a kontemplatív életideál közelítette a karthauzi misztikusokat a tomizmus teológiai boldogság-értelmezéséhez, ám az *intellectus* helyett az *affectusokra* épített teológiájuk nyitott volt a ferences *voluntas*- és *caritas*-kultuszra, illetve az abból következő boldogság-koncepcióra is.

A *beatitudo*-definíció nehézségét Andreas Pannonius királytükrei esetében az jelenti, hogy a címzettek (Hunyadi Mátyás, illetve Ercole d' Este), valamint az imitációra javasolt ideálok (Hunyadi János, illetve Borso d' Este) politikusok, akiknek a *beatitudo perfecta* eléréséhez éppen politikusi mivoltukat, politikai erényeiket, az erőt, az igazságosságot, az önmérsékletet és az okosságot kellene megtagadniuk (a misztikus teológia értelmében), de legalább meghaladniuk (skolasztikus szempontból), hogy elérhessenek a *fruitio Dei* lehetővé tevő teológiai erényekig. Márpedig, legyen szó akár Hunyadi Mátyásról, akár Ercole d' Estéről, a pogány elleni felszabadító szent háború vezetésére csakis ilyen lélek alkalmas. El lehet-e jutni – és ha igen, hogyan – az akarat szférájába tartozó *virtutes politicae* szintjéről az intellektuális kontempláció révén megközelíthető boldogító Isten-színélátásig? Andreas Pannonius királytükrei erre a kérdésre teológiai alapon eredeti válaszokat kínálnak, amire ismét csak e munkák forrásainak vizsgálata deríthet fényt.

A források megállapításáinak legjobb segédeszköze a könyvtörténeti kutatás volt, amely különösen a karthauziak tekintetében komoly fellendülést mutatott az elmúlt két évtizedben. Luciano Gargan már évtizedekkel ezelőtt korszakos munkában dolgozta fel a milánói védnökség alatt álló pavai rendház könyvvállományát, bemutatva a patrisztikus és az antik szövegek együttesét, majd néhány éve, 2017-ben már posztumusz megjelent az a nagy kézirat-inventáriuma (*Le biblioteche dei certosini tra medioevo e umanesimo*), amely egész Itália összes karthauzi rendházára kiterjedően igazolja vissza ugyanezt a jelenséget. A rend erős humanista kapcsolatainak is jórészt az a magyarázata, hogy a humanista kéziratkutatók számára e kolostorok ritkaságai ellenállhatatlan vonzerőt jelentettek. Hasonló, helytörténeti érdekességű vizsgálatok (Antonio Sammaritani kutatásai) dokumentálták ugyanezt a konstellációt a ferrarai Certosa könyvtárában, amely az évtizedek folyamán több humanista gyűjteményt is magába olvasztott (például Giovanni Aurispa és Francesco Marescalchi hagyatékát). Andreas Pannonius itt juthatott hozzá nemcsak a munkáit átszövő Ágoston-citátumok gazdag anyagához, nemcsak Duns Scotus és Aquinói Tamás klasszikus műveihez, vagy éppen a középkori politikatudomány alapkövéhez, Aegidius Romanus *De regimini principum*ához, hanem azokhoz a teológiai szakmunkákhoz is, amelyek az imént vázolt *beatitudo*-problematika újszerű megközelítéséhez hozzásegítették. Közülük szintén a példázatosság okán említendő a 14. századi Scotus-magyarázó, Pietro Aquila („Doctor Sufficiens”, „Scotellus”) Szentencia-kommentárja, melynek kódexében magam találtam rá a bejegyzésre: Andreas Pannonius adta el Giovanni Battista Panetti karmelita teológusnak 1470-ben, méghozzá a korszak humanistái által legkedveltebb, ám a Certosában is sokat foglalkoztatott miniátora Guiglielmo Giraldi közvetítésével.

A fentebb taglalt problémát illetően Scotellus verziója a következő. A kardinális erények közül csak a *prudencia* helyezkedik el az értelmes lélekrészben (*in parte rationali*), míg az önmérséklet, az erő és az igazságosság „in voluntate” vagyis az akaró lélekrészben vannak. A kardinális erények egymással és a szeretet (*caritas*) révén a teológiai erényekkel is összekapcsoltak (*connexae*). A két szféra metszéspontjában a *par excellence* uralkodói erény, az igazságosság áll, amelyet Andreas Pannonius némi pátosszal a „negyedik teológiai erénynek” nevez. Ilyen módon pedig biztosított az akarat / szeretet lelki potenciája révén megközelíthető *beatitudo*, az akarat fölénye az értelem fölött. A Mátyás-királytükörben még definitív érvként idézi Aquinói Tamást („Az Isten pedig lélek, mint János negyedik

fejezete mondja, ezért sem valamely érzék, sem a képzelet segítségével nem látható, csakis a megértés révén érzékelhető”). A második, Ercole d’Estének dedikált királytükreben kommentárral folytatja az idézetet: „Az egyháztanítók véleménye megoszlik a kérdésben, hogy vajon az értelemben vagy az akaratban keresendő-e a legfőbb boldogság. Ám helyesebb azok véleménye, akik az akarathoz kötik a boldogságot, lévén hogy az akarat mind a szentek mind pedig a filozófusok meggyőződése szerint a lélek legnemesebb és legtökéletesebb képessége.” Ebből pedig egyenesen következik az új mű alaptétele: „tény tehát [...] hogy a politikai erények révén is boldoggá válhat az ember”.

A források kutatása ilyen módon rámutatott a két politikai mű keletkezése (1467 és 1471/72) között lezajlott változásra is. Az új verzió már teljességgel ferences, scotista alapvetésű munka, amely egy másik, rendkívül érdekes tulajdonsággal is rendelkezik: a szó legszorosabb értelmében „petrarkistának” is lehet nevezni. Az imént idézett tételt a boldoggá tevő politikai erényekről szerzőnk Petrarca egyik híres leveléből veszi át, a *Familiares* gyűjteményéből. Petrarcát már első királytükreben is felhasználta Andreas (egész oldalakat másolt át a ferrarai Certosa könyvtárában megtalálható *Seniles* két hosszú politikaelméleti leveléből, a Luciano del Verméhez és a Francesco da Carrarához írott „speculumokból” – valójában a *De regis virtutibus* műfaji mintája is a petrarcai értekező levél). A második munkában azonban döntő változást hoz: kényszerű költözése révén Andreas Pannonius hozzájutott a *Familiares*hez (ekkoriban Paviában őrizték a Petrarca-hagyaték jelentős részét), és döntő fontosságú helyeken, számottevő mennyiségű szöveget (14 levelet 20 helyre beillesztve) emelt át innen jelöletlenül, sokszor több oldal terjedelemben, az Ercole d’ Estének ajánlott királytükrebe. A kompatibilitás felismeréséből (és ilyen mértékű érvényesítéséből) azonban további kérdések adódnak Andreas Pannonius irodalomtörténeti helyére nézve, s ezek már túlmutatnak a forráskutatás horizontján.

III. Eredmények, következtetések

A monográfia eredményei a fejezetek sorrendjében haladva a következőkben összegezhetőek.

A nyitó fejezet a fő kérdést kérdést, Andreas Pannoniusnak a középkorhoz vagy (és?) a reneszánszhoz tartozását, tudománytörténeti reflektáltsággal veti fel.

A szerző életrajzának bemutatása a fentebb említett módszertani megfontolásból kiindulva (az „árnyékkép” körvonalainak pontos megrajzolására törekedve) extenzív, a karthauzi különböző élettételeinek és élethelyzeteinek (Velece, Bologna, Ferrara, Pavia) a „sűrű leírásából” épít kontextust a művek számára. Bemutatja a velencei környezetet, szellemi kölcsönhatást igazol az eddig csak életrajzi adatként számon tartott Candiano Bollani és Andreas Pannonius művei között (az *Énekek éneke* iránti érdeklődés, a szeplőtelen fogantatás dogmájának védelme). Bolognával kapcsolatban ugyanez az eljárás, kísérletet teszek Andreas itteni szellemi hátországának, esetleges és bizonyíthatóan létezett személyes kapcsolathálójának térképezésére (Capranica, Ranuzzi, Della Rovere – a későbbi IV. Sixtus –, Bornio da Sala). Egyúttal elhelyezem a karthauzi az általa ismert hazai preláthusok (Várdai István, Vitéz János, Janus Pannonius) külpolitikai törekvéseinek összefüggésében. Ferrarai szereplését illetően a Dám Ince által vázlatosan ismertetett belső rendi konfliktusnak az eddigieknél sokkal részletesebb leírását adom. A vizsgálatba bevont új forráscsoport a grenoble-i nagykáptalan iratainak a kétezres évek óta megjelenő (sajnos nagyon nehezen hozzáférhető) kiadása, ami egy adott pontig lehetővé teszi Andeas itineráriumának összeállítását. Ez az adott pont a paviai „eltűnése”: az évkönyvek ugyanis nem számolnak be haláláról (amit amúgy nála sokkal kevésbé neves szerzetesek esetében is megtesznek). A grenoble-i kódexanyag egy rendkívül értékes, a rendi alapkrónikát (*Laudemus*) tartalmazó darabjának hosszú bejegyzése alapján új feltételezést fogalmazok meg: az igazát kitartóan kereső magyar karthauzi a szigorú utasítás ellenére elhagyta Paviát, és Rómába ment pártfogást keresni, itt érte a halál, 1472-ben.

Az Andreas műveit ismertető fejezetben a tartalmi leírás túl részletesen, az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött Huszti-hagyaték bevonásával dolgozom fel az Énekek éneke-kommentár Magyarországra kerülésének történetét. Munkám következő fejezetei a művek által felvetett politikai teológiai kérdéseket tárgyalják. Az *Expositió*ban megvizsgálom a politikai művek fő motívumának (a *beatitudo*-kérdésnek) első megjelenését. A Mátyás-királytűkörben szisztematikusan mutatom be a már ismert és a kritikai kiadás munkálatai során felszínre került forrásokat, illetve ezek tükrében Andreas kompilatív írástechnikáját. Részletes esettanulmányban, hosszú szövegpárhuzamok segítségével dolgozom fel és értelmezem Andreas átvételeit Nicolaus Lyra exegetikai és Bartholomaeus Anglicus enciklopedikus munkáival; megvizsgálom a *De regis virtutibus* gerincét adó Aegidius Romanus-mű, a *De regimine principum* felhasználásának eljárásait. Bíró Csilla felfedezésének nyomán (aki az Énekek éneke-kommentárban mutatta ki Petrarca vendégszövegeinek erős jelenlétét, és néhány példával a királytűkörön is illusztrálta azt) módszeresen vizsgálom a Mátyás-verzió szövegekölcsönzéseit (a 27 átvétel közül 7 a *De otióból*, 19 a *Senilesből*, 1 a *De viris illustribus*ból származik), megállapítom a Petrarcatól eredő műfaji minta jelentőségét (a *De regis virtutibus* epistola-formában írott *speculum*.)

Ugyancsak szövegpárhuzamok, átvételek demonstrálják Pietro Aquila munkájának jelentős hatását a második királytűkörre, majd a kortárs Ferrara politikai és teológiai irodalmának összefüggéseit vázolja egy fejezet (*A ferrarai kontextus jelentősége a királytűkörök erénytanában*). Borso d'Este fejedelmi reprezentációjának hatását a megelőző éra humanista politikai kultúrájára, és az Andreas királytűkrének közvetlen „szövegkörnyezetét” alkotó munkák egymást kiegészítő vonásait: Michele Savonarola két említett művét (*De felici progressu Borsii*, *De vera re publica et digna saeculari militia*), Tommaso Liuti traktátusát (*Del modo di ben governare*) és Bornio da Sala szintén Borsónak dedikált *De principéjé*t. Ez az anyag így együtt is megérne egy kiadást: a kutatást alaposan nehezítette, hogy mindegyiket csak kéziratban lehet tanulmányozni (Biblioteca Estense, Modena; Biblioteca Trivulziana, Biblioteca Ambrosiana, Milano; Savonarola előbbi munkájának olasz változata jelent meg egyedül közülük nyomtatásban), így elsősorban a tartalmi ismertetésre koncentráltam.

Ez után kerül sor a második királytűkör eltéréseinek vizsgálatára az elsőtől (*Az Ad Herculem politikai teológiája és Petrarca Ad familiarese*). A legfontosabb változás: a Petrarca-szövegek új rétegének beépülése Andreas munkájába. Összesen 51 darab, sokszor több oldal terjedelmű átvételt találtam, ennek jelentős hányada (24 darab) a *Familiares* csoportjából származik. (A szövegátvételek teljes listáját a függelék tartalmazza). A fejezetben felvázolom azt a történetet, ami Andras Pannonius Petrarca-recepciójáról a művekből kibontható. Következtetésem: „A magyar karthauzi szuverén Petrarca-olvasatának tehát igenis megvan a maga belső logikája, és ez csak akkor mérhető a saját értékén, ha ahhoz a belső úthoz viszonyítjuk, amelyet maga Petrarca járt be, a fiatal kori klasszicizáló érdeklődéstől, az antik republikánus hagyomány és *negotium*-eszmény iránti rajongástól az érett kori sztoikus keresztény meggyőződésig. Első olvasatban azt mondhatnánk: Andreas Pannonius petrarcai fordulata éppen az eredeti petrarcai út fordított irányában haladt: a vallásos-moralizáló művek recepciója felől fordult a »radikális Petrarca«, a politikai munkák és az antikizáló erénykatalógus csúciszövegei felé.” Mindazonáltal ezt semmiképpen nem nevezném humanista fordulatnak. Szélesebb, megengedőbb értelemben véve a 'humanista' terminust, azt lehet mondani: a stílus, a diskurzusmód, az irodalmi divat és a kánon ismerete tekintetében a humanizmushoz közeledő írástudó volt. Azok a szavak, amelyekkel Horváth János a magyar nyelvű kódexirodalom nagyját, szerzőnk rendtársát, a Karthauzi Névtelent jellemezte, Andreasra is ráillenek: stílusa, szellemisége, az általa használt forrásanyag „mind, mind az újabb idők emberére mutat, aki azonban – mint különben többi társai is – új műveltsége ellenére rendületlenül hú maradt hitéhez”.

Az utolsó fejezet (Adyt idéző címmel: *Ceruzasorok Petrarca könyvén*) visszatér a tudománytörténeti áttekintéshez. Ahhoz, hogy a „Spenót” hibája korrigálható legyen, nem elegendő az immár „javított”, helyesen olvasott Andreas Pannoniust elhelyezni a számára testhezállóbb fejezetben. Át kell tekinteni itt a korai humanizmusról kidolgozott koncepció egészét is, hiszen az sok változtatással, módosulással, de szinte a mai napig meghatározza a reneszánszkutatás kereteit. A fejezet egy bonyolult kettős

történetet vázol fel. Az első történet: a háború előtt indult, majd a hatvanas évekig kitartó genealogikus elbeszélés Huszti József és Kardos Tibor útmutatását követte. Huszti számára a történetben Pier Paolo Vergerio (1370–1444) volt a legfontosabb szereplő, aki Zsigmond idején történt Budára költözésével (1417) mintegy áttelepítette a humanizmus múzsáit a Duna vidékére – Vitéz János az ő szellemi gyermeke volna, aki Janus Pannoniust az idős mester útmutatása nyomán küldte Ferrarába, Guarino iskolájába. A korai magyar humanizmusnak ezt sémáját Kardos Tibor joggal egészítette ki azzal, hogy Vergerio a 14–15. század fordulóján még virágzó Petrarca-kultusz egyik legfontosabb szereplője, az *Africa* szövegének közreadója volt, tehát bizonyosan Petrarca tiszteletét hozta magával Magyarországra – következtetése szerint az ifjú Janus már Vitéz János Petrarca-tiszteletétől megtermékenyülve utazott Ferrarába, ahol Vergerio öreg barátja és Petrarca nagy tisztelője, a veronai Guarino vette gondjaiba.

A második történet a hatvanas évek elején indul. Kardos Tibor nem vehetett részt az akadémiai irodalomtörténet koncepciójának kidolgozásában, a Klaniczay Tibor körül gyülekező fiatalabb nemzedék, mintegy ellene is lázadva, a genealogikus leszámazásmítosz helyett társadalmi okokkal és a diplomáciai, kancelláriai gyakorlattal magyarázta a humanizmus megjelenését, a korábbinál nagyobb szerepet juttatva a bécsi szálnak, Aenea Silvio Piccolomini szintén kancelláriai eredetű humanizmusának. Mindazonáltal ez az irány, Petrarca szinte teljes elhallgatásával, Vergerio háttérbe szorításával ugyanúgy megkerülte a problémát, mint a mindenütt direkt kapcsolatokat, közvetlen Petrarca-hatásokat sejtő Kardos-féle módszer. Egyik sem vett tudomást arról, ami már a régi szakirodalomból (Remigio Sabbadini kutatásaiból) nyilvánvaló volt, az ezredforduló után pedig nagymonográfia (Italo Pantani) erősítette meg a megfigyelést: Guarino a népnyelvű, *volgare* Petrarca olvasását kimondottan tiltotta, a latin Petrarcat pedig elavult, szinte szégyellni való örökségnek (*prioris saeculi vitium*) tartotta. Tehát, ha negatív módon is, de Petrarca, pontosabban az ellene küzdő firenzei és ferrarai humanizmus új hulláma nélkül, nem lehet megérteni Vitéz János kulturális törekvéseinek lényegét, tudósközösségének működési módját, sem pedig Janus Pannonius Petrarcat és Guarinót közelítő célzásainak kritikai jellegét a Guarino-panegyricusban. Leonardo Bruni és nemzedéke éppen egy Vergeriónak ajánlott emblematikus dialógusban (*Dialogi ad Petrum Histrum*, 1406 k.) számoltak le a terhes örökséggel, a ferrarai iskola pedig, élén a mindig megújulni kész Guarinóval, már az új, petrarcatlanított (de legalábbis Petrarcat a meghaladott tradíció történeti pozíciójába állító) humanizmus ideálját vitte tovább. Következésképpen, amikor Vitéz János *Leveleskönyvében* ehhez az új ideálhoz próbált alkalmazkodni, és a hazai latinság „parlagi pallérozottságát” bírálta, akkor a vágás nem úgy általában a „magyar ugar” elmaradottsága, hanem éppen hogy a „vetus disciplina” latin „rusticitas”-a, azaz Vergerio elavult ideáljai ellen irányult – azzal szemben, ahhoz képest kívánt valami modernebbet képviselni. Aminthogy unokaöccsét sem Vergerio, hanem a firenzei és ferrarai körökkel élő kapcsolatot tartó, nálunk élő vagy megforduló humanisták (Iohannes de Dominis, Taddeo degli Adelmari, Mikolaj Lasocki) tanácsai alapján irányította Ferrarába.

Andreas Pannonius Petrarca-követése (évtizedekkel később, már Janus és Vitéz élete végén, az 1470-es évek elején) nem a régi iskolához tartozó, elavult jelenség, hanem a radikális itáliai humanizmust követő európai Petrarca-kultusz nyitányához tartozik. Rudolphus Agricola, az Itáliát járt fríz tudós, az északi humanizmus nagy alapítófigurája éppen Paviában és éppen az 1470-es évek elején, Petrarca halálának centencáriuma közeledtével bocsátja útjára el az itáliaiak hálátalanságát felrovo, és a latin Petrarcaból az európai humanizmus atyját megformáló víziót, a *Vita Petrarcaet*. A magyar karthauzi szerző e hullám egyik első, még közvetlenül Agricola előtt fellépő képviselője, aki a rendi körökben bevett hagyományos Petrarca-kivonatolástól eljutott a gondolkodó, morálfilozófus Petrarca tiszteletéig, s ilyen módon maga is része modernitás Petrarcaival induló új történetének. Nem volt humanista, de a humanisták által felvetett, a politikai irodalomban nagy szerepet játszó kérdésre, az aktív és a kontemplatív életformák és erényhierarchiák viszonyára skolasztikus teológiai megoldást talált. Ez pedig, mint a politikai filozófia történetének számos későbbi példája is igazolja, a modernség nyitányának a humanizmust követő újabb hullámához sorolja. Teljes joggal nevezhető tehát reneszánsz írónak.

Ugyanakkor a magyar reneszánsz irodalom hagyományfolyamából mégis kimaradt. Recepciója ki nem mutatható, valaha itt járt első királytükrenek kódexe ismeretlen utakon visszakerült Itáliába. Egy virtuális „Spenótnak” ő lehetett volna nem a Vitéz és Janus *előtti*, hanem az őket *követő* fejezete – de ebben a történetben nincs folyamatosság. Hacsak azt nem tekintjük hagyománynak, hogy kontinuitás folyton megszakad, mindig újra kell írni a másutt megírt vagy elkallódott fejezeteket. A *Canzoniere* költője valamivel jobban járt, Balassitól Rimay Jánosig, Zrínyi Miklósig, majd Kisfaludy Sándorig és akár Ady Endréig, noha szünetekkel, törésekkel, de felépíthető egy történet a recepciójáról. A „latin Petrarcat”, a filozófus Petrarcat, viszont majd csak a 18. században fogja újra méltányolni, recipiálni (Bethlen Miklós), majd fordítani (Székely László) a magyar irodalom. Ettől azonban az úttörő, az első igazi Petrarca-követő magyar karthauzi még része lehet egy modern irodalomtörténeti elbeszélésnek, amely leszámol a folyamatosság és a szerves „fejlődés” minden áron való erőltetésével. A magyar irodalom történetének kontinuitását nem az írói nemzedékrendi táblák, az utólag konstruált szellemi genealógiák számai biztosítják, hanem az európai beágyazottság. Két pont között a kapcsolatot nem itthon, hanem külföldi mintáik között, azok közbeiktatásával találjuk meg, és a kapcsolatok szétszalazása majd összerakása mindig megéri a fáradságot. Andreas Pannonius „Petrarca-könyve” évszázadokra eltűnt, vagy talán itt sem járt. De miután megkerült, ceruza-sorokat írni rá újra és újra lehet, érdemes.

IV. Források és irodalom

Kéziratok

- Andreas Pannonius (1467). *De regis virtutibus ad Matthiam Hungariae regem*. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 3186.
- Andreas Pannonius (1471). *Ad D. Herculem Ducem Civitatis Ferrariensis libri duo: alter de laudibus clarissimae domus Estensis ac praesertim Herculis Ducis, alter super decessu divi Borsii Ducis*. Bibliotheca Estense di Modena, á. Q. 9. 12.
- Andreas Pannonius. *Super Cantica Canticorum Salomonis Expositio devotissima una cum brevi et morali Beati Gregorii Papae expositione quae in marginibus ponitur*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Cod. Lat. 443.

Kiadások

- FRAKNÓI Vilmos és ÁBEL Jenő, kiad. *Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*. Irodalomtörténeti emlékek 1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1886.
- PANNONIUS, Andreas. „Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva”. Fordította BORONKAI Iván. In *A magyar középkor irodalma*, Sajtó alá rendezte V. KOVÁCS Sándor, 371–529. Magyar remekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.

Alapvető szakirodalom

- BÍRÓ Csilla. „Das Leben und das Werk von Andreas Pannonius”. *Acta Classica Scientiarum Debreceniensis* 37 (2001): 109–1023.
- BÍRÓ Csilla. „Petrarca-idézetek Andreas Pannonius fennmaradt műveiben”. In „... mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszőc ...”: *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerkesztette STEMLER Judit és VARGA Bernadett, 361–371. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, 2010.
- BÍRÓ Csilla. „Andreas Pannonius és Petrarca De viris illustribus című műve”. In *Szöveg – emlék – kép*, szerkesztette BOKA László és P. VÁSÁRHELYI Judit, 62–75. Bibliotheca scientiae et artis 2. Budapest: Gondolat Kiadó, Bibliotheca Nationalis Hungariae, 2011.
- BÍRÓ Csilla. „Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának prologusa a középkori kommentárelőszavak tükrében”. In *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerkesztette BÉKÉS Enikő és TEGYEY Imre, 111–119. Debrecen–Budapest: Debreceni Egyetem–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- BÍRÓ Csilla. *Szemlélődés és misztika Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában: PhD értekezés kézírata*. Szeged: 2013.
- BÍRÓ Csilla. „Bíró, Csilla Felemelkedési misztika és a hegy-metafora Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában”. In *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, sajtó alá rendezte BOGÁR Judit, 41–63. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 5. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2013.
- BÍRÓ Csilla. „Angelológia Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában”. In *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerkesztette BÁTHORY Orsolya, 53–68. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 7. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014.
- BÍRÓ Csilla. „Bíró, Csilla Szerző – scriptor – kiadó: Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának készülő kritikai kiadásáról”. In *Interpretációk interpretációja: Tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerkesztette ZSUPÁN Edina, 32–49. Budapest: Gondolat Kiadó–Bibliotheca Nationalis Hungariae, 2015.
- DÁM Ince. „Andreas Pannonius ferrarai priorságának viszontagságai”. *Civita Dei*, 1956, 101–110
- FRAKNÓI Vilmos. „Andreas Pannonius”. *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 113–118.
- HORVÁTH János. „Andreas Pannonius Cantica Canticorum kommentárjának forrásai”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 66 (1942): 257–287.
- HUSZTI József. „Andrae Pannonii Expositio Super Cantica Canticorum”. *Magyar Könyvszemle* 63 (1939): 97–104.

- PÓCS, Dániel. „Mirror for Princes by Andreas Pannonius, Dedicated to Matthias Corvinus”. In *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490: Exhibition catalogue: Budapest History Museum, 19 March 2008—30 June 2008*, edited by FARBAKY, Péter, Katalin SZENDE és András VÉGH, 486–488. Budapest: Budapest History Museum, 2008.
- PÓCS Dániel. *A Didymus-corvina: Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2012
- RÉVÉSZ Mária. „Andreas Pannonius és Bornio da Sala”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 59 (1935): 79–81.

V. A témában korábban készült saját publikációk

- BENE Sándor. „Politika és teológia Borso d’ Este Ferrarájában: Andreas Pannonius királytükreinek skolasztikus forrásai”. *Világosság* 50 (2009): 5–17.
- BENE, Sándor. „Theology and politics in Andreas Pannonius’s mirrors for princes”. *Camoenae Hungaricae* 6 (2010): 39–83.
- BENE, Sándor. „Where paradigms meet: The theology of political virtues in Andreas”. In *Italy & Hungary: Humanism and art in the early Renaissance*, Edited by Péter FARBAKY and Louis Alexander WALDMAN, 172–215. Firenze: Villa I Tatti, The Harvard University – Center for Italian Renaissance Studies, 2011.
- BENE, Sándor. „Renaissance or Medieval ‘Mirror for Magistrates’?: Andreas Pannonius’ »libelli« in Various Research Perspectives”. In *Centers and Peripheries in European Renaissance Culture : Essays by East-Central European Mellon Fellows*, edited by György Endre SZÖNYI and Csaba MACZELKA, 25–42. Szeged: JATE Press, 2012.
- BENE Sándor. „Tamás, Scotus, Petrarca: A humanizmus politikai nyelvei Andreas Pannonius királytükreiben”. In *„Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerkesztette FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György és VELKEY Ferenc, 67–86. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2013.
- BENE Sándor. „Andreas Pannonius lélekfelfogásának forrásaihoz: Bartholomaeus Anglicus: De proprietatibus rerum”. In *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerkesztette AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 50–76. Vác: Mondat Kft, 2013.
- BENE Sándor. „Középkor és reneszánsz határán: Teológia és politika (1467/71 Megszületnek Andreas Pannonius királytükrei)”. In *A magyar irodalom története, 1: A kezdetektől 1800-ig*, főszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerkesztette JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 118–132. Budapest: Gondolat, 2007.
- BENE, Sándor. „Renaissance Sources in Medieval Mirrors for Princes: Petrarch and Andreas Pannonius”. In *Essays in renaissance thought and letters: In honour of John Monfasani*, edited by Alison FRAZIER and Patrick NOLD, 134–178. Leiden–Boston: Brill Academic Publishers, 2015.